

MOĞOL İSTİLÂSINDAN BAZI ÖĞRENİLMİŞ ÇARESİZLİK ÖRNEKLERİ*

I. Öğrenme

Öğrenmenin genel kabul görmüş bir tanımı yoktur.¹ Dolayısıyla farklı ve değişik bazı denemeler yapılmıştır.² Meselâ "Belirli sınıtasyonlarda tekrarlara (tecrübe) ve takviyeye bağılı olarak davranışta meydana gelen ve kalıcılık süresinin şartlara göre farklılaştığı değişiklikler"³, "Yaşantısal deneyimler yoluyla davranışlarda oluşan kalıcı ve iz bırakan değişimler"⁴ "Tekrar ya da yaşantı sonucu davranışta meydana gelen oldukça devamlı değişiklikler"⁵ şeklinde birbirine yakın çeşitli tanımlama denemeleri yapılmıştır.

Özetle öğrenme, deneyim ve pratik sonucu davranıştaki göreceli ve kalıcı değişimler olarak tanımlanabilir. Öğrenme insan davranışlarında çok önemli yer tutan bir süreçtir. Konuştuğumuz dilden tutum ve inançlarımıza, gelenek ve göreneklerimizimize, amaçlarımıza, uyumlu veya uyumsuz kişilik özelliklerimize, hattâ algılarımıza kadar bir çok hususu etkiler.⁶ Öğrenme kuramına⁷ göre bir davranışla bu davranışın doğurduğu sonuçlar arasında bağımlılık veya bağımsızlık ilişkisi ol-

H. Ahmet ÖZDEMİR

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi
Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi
Öğretim Üyesi

* *Moğol İstilâsı* (İstanbul 2005) adıyla yayınlanan Doktora çalışmam sırasında çeşitli kaynaklarda ilginç bir şekilde istilaya uğrayan Türk yurtlarındaki ve İslam topraklarındaki yöneticilerin ve halkın zamanla tam bir çaresizlik içinde Moğollara koşulsuz teslimiyet gösterdiğini, bazen çözüm imkânı varken dahi hiçbir direnç girişiminde bulunmadığını anlatan tarihi haberlere rastladığımda buna asla bir anlam verememiştim. İlerleyen dönemde bu tür haberleri ve tarihi kayıtları bir araya getirmiş, bu davranışları kendi kendime "Yılgınlık Psikolojisi" diye adlandırmış ve akademik çevrelerle dost meclislerinde paylaşmaya başlamışım. Yine böyle bir konuşma esnasında değerli bilim adamı Prof. Dr. Ömer ÜRE -teşekkürlerimle- bu davranışın Psikolojisi'nde "Öğrenilmiş Çaresizlik" diye adlandırılan bir durum olduğunu söyleyerek ufku açıtı. İşte bu çalışma böylesi gelişmeler ve bir araştırma dönemi sonunda ortaya çıkmıştır.

¹ Sibel Ayşen Arkonaç, *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*, İstanbul 1998, s. 151.

² İ. Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1994, s. 246-247.

³ İ. Alev Ank, *Öğrenme Psikolojisine Giriş*, İstanbul 1995, s. 64.

⁴ Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, İstanbul 2000, s. 186.

⁵ T. Morgan Clifford, *Psikolojiye Giriş*, çev. Hüsnü Anıcı v.dğr., Ankara 1991, s. 77.

⁶ John A. Kaufhold, H. Stewart, *The Psychology of Learning and the Art of Teaching*, Nebraska 2002, s. 4-11.

⁷ Öğrenme kuramlarına dair geniş bilgi için bk. Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğrenim*, Ankara 2005, s. 93; Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, İstanbul 2000, s. 187; Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranış*, İstanbul 1998, s. 140.

mak üzere iki tür ilişki bulunabilir. Bağımlılık ilişkisinde “davranış” sonucu kontrol etmektedir. Organizma belirli bir davranış yaptığı veya yapmadığı takdirde istediği sonucu ortaya çıkartmakta, dolayısıyla bu sonucu ortaya çıkarmak istediği zaman söz konusu davranışı yapmakta ya da yapmamaktadır. Bağımsızlık ilişkisinde ise bir sonuç herhangi bir davranıştan bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır. Böyle durumlarda ortaya çıkan sonuç herhangi bir davranışı yapmayı ya da yapmamayı kontrol etmemektedir. Ancak yapılan araştırmalar, ortaya çıkan sonucun organizma açısından olumlu olduğu durumlarda, yani davranış pekiştirileceği sonuçlandırıldığında, bu pekiştirilecin zaman olarak kendisine en yakın davranışa bağlandığını göstermektedir. Bu konuya Skinner dikkati çekmiş ve bu tür davranışlara “batıl davranışlar” adını vermiştir. Batıl davranışlarda bir davranış aslında pekiştirilecin ortaya çıkması ile hiçbir ilişkisi olmadığı halde sadece zaman olarak pekiştirilece yakın olduğu için pekişmekte ve dolayısıyla benzer ortamlarda bu davranışın tekrarlanma olasılığı artmaktadır.⁸ Öğrenilmiş çaresizlik acaba sonuç organizma açısından olumsuz olduğunda ne olur sorusuna cevap aramaktadır.⁹

2. Öğrenilmiş çaresizlik

Öğrenilmiş çaresizlik modeli, kontrol edilemeyen olaylara maruz kalma sonucunda, tepkilerin sonuç üzerinde bir etki sağlamayacağını öğrenileceğini ve bu öğrenmenin kontrolü mümkün koşullara genelleneyeceğini öngörmektedir (Hiroto,1974; Hiroto ve Seligman, 1975; Overmier ve Seligman 1967). Bu model aynı zamanda, kontrolsüzlük deneyimi neticesinde gelişen kontrol yetersizliği algısının hayatın diğer alanlarına genellenerek depresyona yol açtığını iddia eder (Cole ve Coyne, 1977; Seligman, 1975).¹⁰

Bu konudaki araştırmalar, katılımcıların ses (Hiroto, 1974), şok (Overmier ve Seligman 1967), bilişsel problem (Roth ve Bootzin, 1974) gibi uyaranlara maruz bırakıldığı “eğitim” ve bu maruz bırakılmanın etkisinin sınıandığı “test” aşamasından oluşmaktadır. Çaresizlik eğitiminin yapıldığı ilk aşamada üçlü (triadic) deneysel desen kullanılmaktadır. Deneysel işlem, bu desen doğrultusunda çözümlenebilir-çözülmemiz ya da kontrol edilebilir- edilemez şartlara maruz kalan iki deney ve bir kontrol grubunu içerir. Kontrol edilemeyen koşullar, katılımcıları çözümsüz problemlere maruz bırakmakla sağlanır ve bu işlem aşaması çaresizlik eğitimi, bu koşullara maruz kalan grup ise genellikle çaresiz grup; boyunduruklu (yoked) grup veya çözümsüz grup olarak adlandırılır. Çözümlü prob-

⁸ Stewart Hulse, Howard Egerth, James Deese, *The Psychology of Learning*, US 1980.

⁹ Ö. Hakan Ersever, “Öğrenilmiş Çaresizlik”, *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. XXVI, sy. 2 (1993), s. 621-632, Ankara 1993.

¹⁰ Sevda Bulduk, “Öğrenilmiş Çaresizliğin Genelleme Sorunu: Görev Etkisi”, *Türk Psikoloji Dergisi*, c. XVII, sy. 50, s. 77-88, Ankara 2002.

lemler verilerek oluşturulan kontrol edilebilir şartlardaki grup ise kaçma grubu veya çözümlü grup olarak adlandırılır.¹¹

Öğrenilmiş çaresizlik kavramı ilk kez Seligman ve arkadaşları tarafından kullanılmıştır.¹² Seligman ve arkadaşlarının yaptıkları araştırmada kaçma, çaresizlik ve kontrol grubu olmak üzere üç grup köpek kullanılmış ve köpeklere iki ayrı deneysel işlem uygulanmıştır. Deneyin birinci aşamasında kaçma ve çaresizlik gruplarındaki köpekler tek tek bir deney kutusunun içine konularak, şokun geleceğini gösteren hiçbir işaret olmaksızın 64 şok verilmiştir. Deney ortamı, kaçma grubundaki köpeklerin burunlarıyla bir düğmeye bastıkları zaman şokun gelmesini engelleyebilecekleri bir biçimde düzenlenmiştir. Kaçma grubundaki köpekler birkaç tekrardan sonra, burunlarıyla düğmeye basarak şoku durdurmayı öğrenmişlerdir. Kontrol grubundaki köpekler deneyin bu birinci aşamasına katılmamıştır.¹³

Deneyin ikinci aşamasında her üç gruba kaçma-kaçınma eğitimi uygulanmıştır. Bunun için her üç gruptaki köpekler iki bölmeli bir deney kutusuna konulmuştur. Köpeklere şokun geleceğini gösteren bir uyarıcı (ışık) verilmiştir. Köpekler uyarıcının verilmesinden itibaren 60 saniye içinde diğer bölmeye atladıkları zaman şoktan kurtulmakta, bu süre içerisinde diğer bölmeye atlayamayanlar ise şoktan kurtulamamaktadırlar.¹⁴

Deneyin sonuçlarına göre, birinci aşamada şoku kesmede başarılı olan kaçma grubundaki köpekler ile kontrol grubundaki köpekler kısa sürede şoktan kurtulmak için kutunun diğer bölmesine atlamaları gerektiğini öğrenmiştir. Çaresizlik grubundaki köpekler ise deneyin ikinci aşamasında bu görevi öğrenmede başarısız olmuşlardır. Bunun yanı sıra, bu hayvanlar tamamen pasif bir tutum takınmışlar ve doğru tepkiyi verdikleri takdirde şoktan kurtulmaları mümkün olduğu halde, hiçbir tepki vermeksizin şokun geçmesini bekler hale gelmişlerdir.¹⁵

Seligman ve arkadaşlarına göre, çaresizlik grubundaki köpeklerin takındıkları pasif tavırların temelinde deneyin birinci aşamasında davranışlarıyla sonuçları arasında bir bağlantı olmadığını öğrenmeleri yatmaktadır. Bu nedenle, Seligman ve arkadaşları hayvanların bu durumunu “öğrenilmiş çaresizlik” (veya öğrenilmiş umutsuzluk) olarak adlandırmışlardır.¹⁶

¹¹ Bulduk, s. 78.

¹² Martin E Seligman, Steven F.Maier, “Failure to Escape Traumatic Shock”, *Journal of Experimental Psychology*, c. 74, sy. 1 (May 1967), s. 1-9, Washington 1967. Web adresi: <http://www.docstoc.com/docs/11458048/Journal-of-Experimental-Psychology> (25.12.2010).

¹³ Seligman, s. 2-3; Ersever, s. 622.

¹⁴ Seligman, s. 3; Ersever, a.y.

¹⁵ Seligman, a.y.; Ersever, a.y.

¹⁶ Seligman, s. 4; Ersever, a.y.

Daha sonraki yıllarda başka hayvan türleri ile yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular köpeklerden elde edilen deneysel bulgularla paralellik göstermiştir. Örneğin kedilerde (Seward ve Humphrey, 1967), balıklarda (Padilla, 1973) ve farelerde (Maier, Albin ve Teste, 1975); Seligman ve Beagley, 1975) kontrol edilemeyen durumların köpeklerde olduğu gibi engelleyici etkisi gözlenmiştir.¹⁷

Hayvanlar üzerinde yapılan deneyler bazı araştırmacıların, bazı bireylerin stres karşısında gösterdikleri pasif tutumların öğrenilmiş çaresizlik ile açıklanıp açıklanamayacağı konusu üzerinde durmalarına yol açmıştır. Hiroto (1974) insanlar üzerinde yaptığı bir çalışmada¹⁸, kaçma, çaresizlik ve kontrol grubu olmak üzere, üç grup denekle iki aşamalı bir deney uygulamıştır. Deneyde itici uyancı olarak yüksek ve rahatsız edici tonda ses kullanılmıştır.¹⁹

Deneyin birinci aşamasında kaçma ve çaresizlik grubundaki denekler tek tek bir deney odasına alınmışlardır. Kendilerine zaman zaman tepedeki bir hoparlörden gelen çok rahatsız edici bir ses duyabilecekleri, ancak önlerinde bulunan düğmeye bastıkları zaman bu sesin duracağı söylenmiştir. Deney, kaçma grubundaki deneklerin düğmeye basarak sesi durdurabilecekleri, çaresizlik grubundaki deneklerin ise ne yaparlarsa yapsınlar sesi durduramayacakları biçimde düzenlenmiştir. Kontrol grubundaki denekler deneyin bu aşamasına katılmamışlardır. Deneyin ikinci aşamasında, her üç gruptaki denekler tek tek bir odaya alınmış ve kendilerine tekrar rahatsız edici bir ses duyacakları, ancak, ellerini önlerindeki panelde doğru yöne ittikleri zaman sesin duracağı söylenmiştir.²⁰

Deneyin sonuçları, çaresizlik grubundaki deneklerin kaçma ve kontrol grubundaki deneklere oranla, gerek deneme sayısı gerekse deneme için harcanan süre olarak, doğru yönü bulmak için daha az çaba gösterdiklerini ortaya çıkarmıştır. Araştırmacı, kontrol edemedikleri bir itici uyancıya maruz bırakılan deneklerin deneyin ikinci aşamasında daha az çaba göstermelerini öğrenilmiş çaresizlikle açıklamıştır (Hiroto, 1974).²¹

→

Kavram olarak "öğrenilmiş umutsuzluk" değil "öğrenilmiş çaresizlik" tutulmuş ve daha çok kullanılmıştır. Fakat tanımlama tartışmaları ve öneriler de olmuştur. Bk. P. Richter Curt, "On the Phenomenon of Sudden Death in Animals and Man", *Psychosom Medicine*, US 1957, c. XIX, sy. 3; s. 191-198; s. 196, 197; O. H. Mowrer, *Learning Theory and Behavior*, New York 1960, s. 97; C. N. Cofer, M. H. Appley, *Motivation Theory and Research*, New York 1964, s. 452.

¹⁷ Şengül Bahadır, *Çaresizlik Eğitiminde Kullanılan Materyalin Sonraki Göreve Benzerliği Ve Algılanan Önemin Çaresizlik Üzerindeki Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji (Sosyal Psikoloji) Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995, s. 3.

¹⁸ D. S. Hiroto, "Locus of Control and Learned Helplessness", *Journal of Experimental Psychology*, c. 102, sy. 2 (February 1974), s. 187-193. Benzer konudaki bir başka çalışma için bk. D. S. Hiroto, M. E. P. Seligman, "Generality Learned Helplessness in Man", *Journal of Personality and Social Psychology*, c. XXXI (1975), s. 311-327.

¹⁹ Ersever, s. 623.

²⁰ a.mlf., a.y.

²¹ a.mlf., a.y.

İnsanların problem çözme kapasitelerinin ne olduğu meselesi filozoflarla psikologları hayli meşgul etmiş bir konudur. Bu tartışmaların temelinde problem çözme becerisinin 'sosyal yeterliliğin' ve 'psikolojik iyiliğin' önemli bir göstergesi olduğu düşüncesinin yattığı görüşü yaygındır.²²

Çaresizliği, bireyin edilgenlik, eyleme geçememe ve hayatını kontrol edememe duygusunun, geçirdiği travmalar sonucu gelişerek nihayet başarısızlığını genelmesi olarak tanımlamak mümkündür. Kişinin yaşadığı çaresizlik duygusu ile psikopatoloji belirtilerinin düzeyleri arasında güçlü ve pozitif bir ilişki bulunduğu uzmanlarınca tespit edilmiştir.²³ Kişi bir de kendisini "talihsiz" olarak niteler, yaşamını ve yaşanan olayları şansa ve kadere bağlayarak üzerine düşenleri yapmaktan kaçınır.²⁴

3. Moğol istilâsı ve öğrenilmiş çaresizlik

3.1. Öğrenilmiş Çaresizlik Süreci

İşte bütün bu psikolojik hallerin neredeyse tamamının Moğol istilâsı sırasında Türk yurtlarında ve İslam diyarlarında yaşandığına tanık olunur. İşgal ve istilaya uğranan yörelerde düzenli ve büyük ordular Moğollarla yaptıkları savaşları sürekli kaybetmişler²⁵, yüzyıllardır İslam Medeniyeti'nin güç ve ihtişamını hakkıyla temsil eden büyük şehirler onca imkânlarına rağmen birbiri ardınca düşmüşlerdi.²⁶ Üstün savaş beceri ve yeteneğine sahip ünlü komutanlar²⁷ ordudan, askerlerden ve sivillerden aldıkları bütün desteğe rağmen başarılı olamamışlardı.

²² Sevginar Vatan, İhsan Dağ, "Problem Çözme, Umutsuzluk, Çaresizlik ve Talihsizlik MMPI-2 ile Ölçülen Psikopatolojinin Yordayıcıları Olabilir mi?", *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, c. X (2009), s. 187-197, Ankara 2009.

²³ Hiroto, Seligman, (1975), s. 311-327 (Vatan-Dağ, s. 188-189'dan).

²⁴ Lester D., "An Inventory to Measure Hopelessness, Helplessness And Hoplessness", *Psychological Reports*, c. LXXXIX, sy. 3 (2001), s. 495-498 (Vatan-Dağ, s. 189'dan).

²⁵ Meselâ Moğollarla ilk kez karşılaşan Hârizmşâhlar Devleti -ki o günün en büyük ve güçlü İslâm devletiydi- beş yıl gibi çok kısa bir sürede (616-321/1219-1224) tarih sahnesinden silinivermişti. Geniş bilgi için bk. H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı*, İstanbul 2005, s. 145-172.

²⁶ Otrar, Buhara, Cend, Benaket (616/1220), Semerkant (617/1220), Gürgenç (618/1221). Bk. Özdemir, s. 161-177.

²⁷ Yöneticisi olduğu kenti savunan Hocend Valisi Timur Melik gibi. Vali Timur Melik'in gösterdiği dillere destan şanlı direniş ve kahramanlık Moğolları bile hayran bırakmış, ancak yine de şehrin düşmesini önleyememişti. Cüveynî, Timur Melik'in büyüklüğünü belirtmek için onu ünlü efsanevi İranlı kahraman Rüstem'le kıyaslayarak Zaloğlu Rüstem'in Timur Melik'e ancak seyis olabileceğini dile getirir. Geniş bilgi için bk. Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî, 681/1282, *Târîh-i Cihângüşâyî*, çev. Mürsel Öztürk, I-III, Ankara 1988, I, 346; Reşîdüddîn b. Fazlullah el-Vezîr b. İmâdüddeve Ebü'l-Hayr Muvaffikuddeve et-Tabîb, 718/1318, *Câmi'u't-tevdîh*, I-II, nşr. Behmen Kerîmî, ys. ts., I, 356-357.

Moğollar Cengiz Han komutasındaki ilk istilâ hamlesi sırasında bazı şehirlerde –meselâ Otrar’da- şehir halkından hiç kimseyi sağ bırakmamışlardı.²⁸ Sıgnak ve Eşnas gibi birazcık direnen şehirleri ise halkını kılıçtan geçirerek yerle bir etmişlerdi.²⁹ Katliamın ve tahribatın duyulmasıyla korku, dehşet ve panik havası öteki kentlere yayılmış ve buralar kısa zaman içinde kendiliğinden teslim olmuştu.³⁰

Buhara ahalisini de katliama tabi tutmuşlardır.³¹ Dahası Cengiz Han yeni ele geçirdiği kente girdiğinde, Ulu Cami’e atıyla dalmış³², oğlu Tuli (Tuluy) de minbere tırmanarak halka talimatlar yağdırmıştır. Bu esnada Mushaf (Kur’an-ı Kerim) dolaplarını yere boşaltarak atlarına yem teknesi yapmışlar, çalgıcıları ve şarkıcıları mabede doldurmuşlar, şarap içerek eğlenmişlerdi.³³ Her şeyi tam bir teslimiyet ve çaresizlik içinde seyreden halk ve ulema, eğlence bitip Moğollar istirahate çekilirken olayı kendi aralarında Allah’ın gazabının yansıması olarak değerlendirmişti.³⁴ Buharalılar, Moğolların bütün emirlerini uysalca yerine getirmekteydiler. Sadece bazı kimseler, kadınları uğruna savaşmayı göze alabilmişti.³⁵ Kaynakların tespitine göre bunlar birkaç kişiyi geçmez: “İmâmzâde, oğlu ve Kadı Sadreddîn³⁶ Han”. Moğollar, geride sağ kalmış bir tek kişi bile bırakmamak için yerli halka “*Tatarlar gitti!*” şeklinde bir sahte duyuruda bulunup saklananların ortaya çıkmasını sağlayarak onları da ayrıca öldürmüşlerdir.³⁷ Yıllar sonra kenti gezip gözlemlerini kaydeden İbn Batuta, tahribatın izlerine özellikle dikkat çekmiştir.³⁸

Semer kand’a doğru yola çıkan Moğollar, sefer esnasında orduya eşlik edemeyen esirleri katletmişlerdi. Zira kendilerini sayıca kalabalık göstermek için onlara ihtiyaçları vardı.³⁹ Moğollar Semer kand halkına da merhamet etmediler.

²⁸ Ebû Ömer Minhâcüddîn Osman b. Muhammed Cûzcânî, 662/1264, *Tabakât-ı Nâsirî*, nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1984, I, 311.

²⁹ Cüveynî, I, 143-144.

³⁰ a.mlf., I, 144-145.

³¹ Cûzcânî, I, 311.

³² Ebû'l-Ferec Gregory (Bar Habreus), 684/1286, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987, II, 505; Reşîdüddîn, I, 360.

³³ Cüveynî, I, 156-157; Reşîdüddîn, I, 361.

³⁴ Cüveynî, a.y.; Reşîdüddîn, a.y.

³⁵ Cüveynî, a.y.; Reşîdüddîn, a.y.; Cûzcânî, I, 311-312; Ebû Nasr Tâceddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdülkâfî es-Sübkî, 771/1370, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, I-X, y.y. (Kahire?) 1383/1964, I, 335.

³⁶ D'O'hsson'a göre Bedreddin. Bk. Moriedga D'O'hsson, *Târîh-i Moğol*, çev. Mustafa Rahmi [BALA-BAN], İstanbul 1340-1342/1920-1923, s. 105. Yanlış olmalıdır. İbnü'l-Esîr'de de “Sadreddin”dir. Bk. İzzeddin Ebû'l-Hasan b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, 630/1232, nşr. Muhammed Yusuf ed-Dukak, I-XI, Beyrut 1424/2003, X, 405.

³⁷ Sübkî, I, 335.

³⁸ İbn Batuta, Buhârâ hakkında “Cengiz haini tahrip etmiştir. Çok azı dışında mescitleri, medreseleri, çarşıları hâlâ harap haldedir.” der. Bk. Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Battuta, 770/1368, İbn Battûta *Seyahatnâmesi*, nşr. A. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2000, I, 527.

³⁹ İbnü'l-Esîr, X, 405-406.

Şehir zapt edildikten sonra yağmalandı. İşlerine yaramayacağına inandıkları herkesi öldürdüler. Bütün bunlar olup biterken Hârizmşâh “öğrenilmiş çaresizlik” örnekleri sergiliyordu. Yalnız sultan iki defa asker takviyesi girişiminde bulunmasına rağmen askerlerin Semerkand’a gitmeden döndükleri kaydedilmiştir.⁴⁰ Benzer olaylar, Moğolların Hârizmşâhların başkenti Gürgenç’i (Ürgenç, Hârizm) istilâsı sırasında da yaşanmıştır.⁴¹ Tarihi kaynaklar, bu şehirde öldürülenlerin sayısına ilişkin inanılması güç rakamlardan söz ederler. Katliamdan sadece esnaf ve sanat-kâr sınıfıyla, kadınlar ve çocuklar muaf tutulmuştur.⁴²

Elbette yaşanan bunca olay karşısında ne Hârizmli askerlerde, ne de bölge halkında dayanacak yürek kalmıştı. İnsanlar girişte söz edilen çaresizliği, umutsuzluğu ve talihsizliği “öğrenmişlerdi”. Bundan sonrası artık öğrenilmiş çaresizliğin en uç örnekleri anlamına gelmektedir. Nitekim tarihi kaynaklar konuya ilişkin entere-san bilgiler verirler.

Ünlü tarihçi İbnü'l-Esîr, Moğol istilâsını yazmamak için hayli direndiğini belirttiikten sonra, düşmanla bizzat karşılaşmamışsa da kendisine anlatılan, aktarılan ve çeşitli yollarla ulaşan bilgilerden⁴³ hareketle olan biteni anlamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Tahammülü güç hadiselerin yaşandığını, feryatların gökleri tuttuğunu ve yaşananları yazmanın bir insan, hele hele bir Müslüman için hiç de kolay olmadığını ifade eden tarihçi, topladığı bilgiler karşısında şaşkınlığını dile getirmekten aciz kalır. Hattâ bunları duymaktansa hiç dünyaya gelmemiş olmayı, unutulup gitmeyi temenni eder. Ona göre bir kimse dünya yaratıldı yaratılalı, insanlık Hz. Adem’den bu yana böylesi bir facia yaşamamıştır dese kesinlikle doğru söylemiş olacaktır. Buhtunnasr’ın (Nebukadnezzar)⁴⁴ Yahudilere yaptığı zulüm ve katliam,

⁴⁰ Bir defasında 10, ikincisinde 20 bin kişilik süvari tümenleri Semerkand’a sevk edilmelerine rağmen gitmekten çekinerek geri gelmişlerdir. İbnü'l-Esîr, X, 406.

⁴¹ Nesevî’ye göre 618 Sefer’inde. Bk. Şihabüddin Muhammed b. Ahmed en-Nesevî ,662/1264, *Sıratü's-Sultan Celdiddin Mengüberti* (nşr. O. Houdas), Paris 1891, s. 92.

⁴² Nesevî, s. 94; Reşidüddin, I, 373.

⁴³ İbnü'l-Esîr’in kaynakları hakkında bilgi için bk. Özdemir, s. 17-18.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, X, 399. Buhtunnassar (Nebukadnezzar), M.Ö. 605-562 yılları arasında hüküm süren, Yahuda Devleti’ni ortadan kaldırarak Kudüs’ü ve Süleyman Mâbedi’ni yakıp yıkan Bâbil kralıdır. İbrânîce’de ismi Nebukadrezzar (Nebukadretsar) ve Nebukadnezzar (Nebukad-netsar) şeklinde nakledilmektedir. Bu ismin Akkadca aslı, "Tanrı Nabu sınırlarını korusun" anlamına gelen Nabukudumri-usurdur. Ahd-i Atık’ın Yunanca ve Latince tercümelerinde Nabukodonosor şeklinde geçer. İslâmî kaynaklarda Arapların ona Buhtnassar, İranlıların ise Buht-i Nassar dedikleri nakledilmektedir. Türkçe’de ise Buhtnassar’dan muharref olarak Buhtunnasr denilmektedir. Buhtunnasr, Yeni Bâbil Krallığı’nın kurucusu ve Keldânî hanedanının ilk kralı Nabopolassar’ın oğludur. Şehzadeliğinde Mısır ordusunu yenmiş, Suriye ve Filistin ile Yahuda Krallığı’nı yönetimi altına almış, babasının ölümü üzerine Bâbil’e dönerek tahta geçmiştir. Arap topraklarını yağmalamış (599), vergi vermeyi reddeden Kudüs üzerine yürümüş ve birkaç hafta süren kuşatmadan sonra 16 Mart 597’de şehri almış, Yehoyakin’in yerine onun amcası Mattanya’yı, adını Tsedekiya olarak değiştirip kral yapmış, kral evinin ve mabedin hazinelerini yağmalamıştır. Başlangıçta Bâbil’e itaat eden Tsedekiya, saltanatının dokuzuncu yılında Edom, Ammon, Moab ve Tyr (Sur) ile anlaşma yaparak Mısır’ın yanında yer almış ve Bâbil’e vergi ödemeyi reddetmiştir. Bunun üzerine Bâbil ordusu Kudüs’e yürümüş ve şehri kuşat-

Kudüs'ü ve Yahudi kentlerini yerle bir etmesi Moğolların zulmü karşısında çok hafif kalır. Cengiz ve askerlerinin sadece bir İslam şehrinde katlettiği Müslüman sayısı, Buhtunnasr'ın katlettiği Yahudilerin tamamından kat be kat fazladır. Moğol orduları kendilerine tabi ve teslim olanla direnen arasında ayrım gözetmemektedirler. Sadece eli kılıç tutan erkekleri değil kadınları ve çocukları da öldürmekte, hamilelerin karnındaki ceninlere bile merhamet etmemektedirler. Katliam işinde tek bir kişinin dahi sağ kalmasına tahammül edemeyecek derecede ileri gitmişlerdir.⁴⁵ Türk topraklarında ve İslam diyarlarında rüzgârın önüne katıp sürüklediği hızla hareket eden bir bulut gibi oradan oraya atılmaktadırlar.⁴⁶

Kulakların duymadığı trajediler yaşanmıştır. Büyük İskender bile dünyaya hâkim olduğunda bu kadar süratli hareket etmiş değildir. O, kendisine boyun eğen tek bir kimseyi öldürmemiştir. Fakat Moğollar öyle değildirler. Sınırlarına dayandıkları yerlerde ahali geceyi ne zaman gelecekler korkusuyla geçirmiş ve acaba kapımızı ne vakit çalacaklar diye endişelenmekten gözüne uyku girmemiştir. Üstelik yardım eli uzatabilecek tek kimse yoktur. Bir başına Moğol belasının üstesinden gelmek zorundadır. Moğollar yanlarında koyun, sığır ve daha başka hayvan sürüleriyle hareket etmekte ve etten başka bir şey yememektedirler. Atları da evcilleştirilmiş olmasına rağmen vahşi özellikler sergilemekte, arpayı tanımamakta, toynaklarıyla yeri kazarak ok köklerini kemirmektedirler. Bir yere indiklerinde dışarıdan sağlanacak hiçbir şeye muhtaç değildirler. Güneşe tapınmakta, haram nedir bilmemekte, köpek, domuz... vb. dahil her şeyi yiyebilmektedirler.⁴⁷

İbnü'l-Esîr'e göre Moğollara karşı duracak komutan ve askerlerin olmayışının sebebi, Muhammed Hârizmşâh'ın etrafındaki bütün devletleri ülkesine ilhak

→

miştir. Mısır yardımı gelmemiş ve bir yıldan uzun süren kuşatmadan sonra Buhtunnasr şehri almıştır (586). Yahuda Kralı Tsedekiya kaçmaya çalışırken yakalanmış, ailesi gözleri önünde katledilmiş, kendisi de kör edilerek Yahudilerin büyük bir kısmı ile birlikte esir olarak Bâbil'e götürülmüştür. Kudüs şehri yakılmış, Süleyman Mabedi yıkılmıştır. Böylece son Yahudi devleti olan Yahuda Krallığı'ni ortadan kaldıran Buhtunnasr, 574'te Tyr kralını kendine bağlamış, saltanatının 37. yılında (567) Mısır'a yeni bir sefer daha yapmış ve 562'de krallığı oğlu Amel-Marduk'a bırakarak ölmüştür. Bk. Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, VI, 380-381, İstanbul 1992. Ayrıca bk. Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, Ankara, 1989, 95; Recep Yıldırım, *Önasya Tarih ve Uygarlıkları*, İzmir, 1996, s. 41; Nazmi Özçelik, *İlk Çağ Tarihi ve Uygarlığı*, Ankara, 2002, s.679.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, (X, 410), gelecek nesillerin yazılanlara inanıp inanmayacaklarından kuşku duymakta fakat bütün yazdıklarının sadece gerçeği yansıttığını sözlerine eklemektedir.

⁴⁶ İbnü'l-Esîr, X, 399. İbnü'l-Esîr'in yaşadığı zamanda Moğol istilâsı olanca süratiyle devam etmekteydi. İbnü'l-Esîr'de (X, 399-400) Moğol ordularının Irak sınırlarına dayanıncaya kadar işgal ettiği yerlerin neredeyse tamamına yakınına ait bir liste bulunmaktadır.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, X, 400. İbnü'l-Esîr'in yer yer abartıya kaçtığına tanık olunur. Meselâ Moğolların nikâhtan haberi olmadığını, kadınların herkesle cinsel ilişkiye girdiğini, dünyaya gelen çocuğun babasının belli olmadığını söylerken Moğol aile hayatını ve sosyal yaşantısını bilmediği anlaşılıyor. İbnü'l-Esîr, Moğolların açlığa tahammüllerine ve atlarının toynaklarıyla yeri eşerek ot kökleriyle beslenmelerine bir başka yerde daha (X, 413) dikkat çeker.

etmesi, geride etkili lider bırakmayışıdır. Artık İslamî ve Müslümanları savunacak kimse kalmamıştır. Zira o, Moğollar karşısında hezimete uğramıştır.⁴⁸

Öğrenilmiş çaresizlik sürecine giden yolda ilk kırılma noktası, bizzat Sultan Muhammed'in komuta ettiği Hârizmşâh ordusu ile Cuci kumandasındaki Moğol güçlerinin karşı karşıya geldiği savaştır.

Otrar faciasından önce mi⁴⁹, sonra mi⁵⁰ vuku bulduğu konusunda kaynakların ihtilaf ettiği bu çatışmada bir tarafta Hârizmşâhlar, öteki tarafta ise Cengiz'in Güçlük üzerine yolladığı Sübetay (Sebütay) Bahadır ve Cengiz'in damadı Tohuçar (Tokuçar) Noyan komutasındaki Moğol birlikleri vardı.⁵¹ Cüveynî'ye göre ise, Moğollara Cengiz'in büyük oğlu Cuci komuta ediyordu. O, seferden dönerken Hârizmşâh tarafından takip edilip savaşa zorlanmıştır. Sultan Muhammed, Cend'e ulaştığında Güçlük'ün öldürüldüğünü ve müttefikli Merkitlerin bir Moğol ordusu tarafından izlendiğini öğrendi.⁵² Sultan Muhammed bu Moğollara yetişti. Moğol komutan Cengiz'in izni olmadan savaşmayacaklarını bildirdi⁵³, hattâ Merkitlerden kazandığı esirleri ve ganimetleri ona bırakmayı teklif etti.⁵⁴ Hârizmşâh ise Cengiz'in ona savaşmamayı emretmesine karşın Allah'ın da kendisine savaşmayı emrettiğini, buna karşılık ödül vaat ettiğini belirterek Moğolları savaşa icbar etti.⁵⁵ Moğol ordusu istemeyerek savaşa tutuştu. Hârizmşâh avantajlı gibiydi. Zira düşman ordusu henüz bir gün önce çetin bir savaş yapmıştı. Üstelik uzun süredir sefer halindeydi. Sayısal üstünlük de Hârizmlilerden yanaydı.⁵⁶ Fakat bir ara zorda kalan Sultanı, bu güç durumdan oğlu Celâleddîn kurtardı.⁵⁷ Akşama kadar süren savaş sonunda⁵⁸ kamp ateşi yaktı zannedilen Moğol birliklerinin bu hareketinin bir şaşırtmaca olduğu ve geceleyn çekip gittikleri anlaşıldı.⁵⁹ Akan kanların meydana getirdiği çamur sebebiyle atların ayakları yer tutamaz hale gelmişti. 20 bin Müslüman şehit düşmüştü. Tatarların kaybı ise birkaç kat daha fazla olmuştu.⁶⁰ İbnü'l-Esîr'in anlatımı daha farklıdır: Dört gün süren savaşın galibi mağlubu yoktur. Hem

⁴⁸ İbnü'l-Esîr, X, 401.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr'deki (X, 403) sırası, kesinlikle Otrar faciasından sonradır. Cüveynî, (I, 126-127) ve Reşîdüddîn'de de (I, 344) böyledir.

⁵⁰ Cûzcânî'ye göre ise (I, 310) Otrar faciası, 615/1218 yılında vuku bulan bu çatışmadan sonra meydana gelmiştir.

⁵¹ Reşîdüddîn, I, 345.

⁵² Reşîdüddîn, I, 345.

⁵³ Cüveynî I, 126-127; II, 82.

⁵⁴ Nesevî, 10. Ayrıca krş. D'Ohsson, 98.

⁵⁵ a.mlf., 10.

⁵⁶ Nesevî'ye göre (10) Moğollar yaklaşık 20, Hârizmşâhlar ise 60 bin kişi idiler.

⁵⁷ Cüveynî, a.y.; Reşîdüddîn, I, 345; Cûzcânî, I, 310.

⁵⁸ Sübkî, I, 334.

⁵⁹ Cüveynî, I, 127 ; Reşîdüddîn, a.y. Ayrıca bk. D'Ohsson, s. 97-98. Cüveynî, kamp ateşi yakılmasına yer vermeden Moğolların çekildiğini söyler.

⁶⁰ Sübkî, a.y.

Moğollar hem de Hârizmliler kamp ateşi yakıp ricat etmiş⁶¹ ve Hârizmşâh Buhârâ ile Semerkant gibi kentlere asker takviyesi yapmaya başlamıştır.⁶²

3.2. Öğrenilmiş Çaresizlik Örnekleri

3.2.1. Yönetici ve Askerlerde

Savaş Sultan Muhammed'i yıldırılmıştır.⁶³ Yukarıda değinildiği gibi belki de Celâleddin yetişmese⁶⁴, Moğollar tarafından çembere alındığından esir düşmesi veya öldürülmesi muhtemeldi. Bu durum, sonraki harekâtına tesir etmiştir. Belki de Moğollar karşısında öğrenilmiş çaresizlik yaşayan ilk kişi Hârizmşâh Muhammed'di.

Gerçekten de Cengiz ve orduları ülkesini çiğnerken Hârizmşâh karşısına çıkma cesareti gösterememiştir. Maverâünnehir şehirlerini tahkim ettikten sonra Belh'e çekilmişti.⁶⁵ Olanları buradan izlemekten başka bir girişimde bulunmamıştır. Hâlbuki Buhârâlılara ve Semerkantlılara kendisi gelene dek mukavemet göstermelerini söylemiş, asker devşirerek imdada geleceğini vaat etmişti.⁶⁶ Ama gelmedi.⁶⁷

Kaynaklarımızda yer yer Sultan'la Moğolların karşılaştığına, hattâ savaştığına ilişkin çelişkili bilgiler yer almaktadır. Fakat o, en sonunda Hazar Denizi'nde bir adaya sığınarak Nesevî'ye göre⁶⁸ akciğer rahatsızlığının artması üzerine, Ebül-Ferec'e göre ise⁶⁹ ailesinin Moğolların eline geçtiğini, erkeklerinin öldürülüp kadınlarının Karakurum'a gönderildiğini duyunca kahrından ve üzüntüsünden 617/1220 yılında o adada hayatını kaybetmiştir.⁷⁰

⁶¹ Sübkî de (I, 334) her iki tarafın geri çekildiğini belirtir.

⁶² İbnü'l-Esîr, X, 403; Sübkî, I, 334. Sübkî, şehirlerin takviyesi meselesine yer vererek Hârizmşâh'ın tutumunu eleştirir.

⁶³ Sultan'ın endişe, korku ve vehmine dair bk. Nesevî, I 1; Cüveynî, II, 84; Reşîdüddîn, I, 346.

⁶⁴ Barthold (s. 396), Şehzade Celâleddin'in bu kahramanlığını sadece Cüveynî'nin aktardığını ve Sultan Celâleddin'in biyografisini yazan Nesevî'nin söz konusu kahramanlığa değinmediğini belirterek Cüveynî'nin verdiği bilgileri şüpheyile karşılamaktadır. Hâlbuki olayı Reşîdüddîn (I, 345) ve Cüzcânî'nin de (I, 310) zikrettiğini yukarıda belirtmiştik. Kaldı ki Nesevî, Celâleddin'in adını anmakla birlikte olaya temas eder. Ona göre (10) sağ kanat sol kanadın imdadına yetişmemiş olsa Cuci Hârizm ordusunu hezimete uğrattı.

⁶⁵ İbnü'l-Esîr, X, 404. Ebü'l-Gâzi Bahadır Han b. Arab Muhammed (1064/1663), (*Şecere-i Terâkime*) *Türklerin Soy Kütüğü* (nşr. Muharrem ERGİN), İstanbul ts., s. 32'de Hârizmşâh için "Çingiz Han ile savaşmadan kaçıp Mazenderan'a gitti." ifadesini kullanır.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, a.y.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr (X, 405) "acizlikle" itham etmekle birlikte yardım girişimlerine de (X, 406) yer verir.

⁶⁸ Nesevî, 47.

⁶⁹ Ebül-Ferec, II, 514.

⁷⁰ Hârizmşâh Muhammed'in son günleri ve ölümü için ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, X, 406-407; Cüzcânî, I, 313; Nesevî, 47-48, 55.

Öğrenilmiş çaresizlik örneği tek kişi Hârizmşâh Muhammed değildi. Hârizmli askerler de aynı duygularla hareket ediyorlardı. Daha doğrusu eylemsizlik içindeydiler. Yukarıda bu tip örneklerden söz edilmiştir. Kaynaklar konuyla alakalı çok ilginç notlar aktarır. Meselâ kuşatmanın ilk günlerinde Semerkantlılar surlar dışına fırlayıp Moğollara karşı savaşa koşarken Hârizm askerinin yerinden kımıldayamadığı anlatılır. Zira lanet Moğolların Hârizm askerinin gönlüne saldığı korku buna engel olmuştu. Fakat surların dışına fırlayanların gizlenen Moğollarca çembere alınarak kılıçtan geçirilmesi halkın da moralini çökertmiş, onlarda da çaresizlik belirtileri gözlenmiştir.⁷¹

Moğolların katliam, yağma, tecavüz ve esir alma gibi eylemleri bilinçli yaptıklarını söyleyen araştırmacıları⁷² haklı çıkarıncasına Mazenderan⁷³, Rey, Hemedan'a kadarki yerleşim yerleri, Kazvin hep aynı acı akıbete uğradı. Kazvin'de 40 bin kişiyi katlettikleri belirtilir. Hemedan Tebriz güzergâhında rastladıkları yerleşim birimlerinde de icraatlarını sürdürdüler. Azerbaycan hâkimi Özbek b. Pehlivan da çaresizliği çok çabuk öğrenmişti. Savaşmak yerine anlaşmayı tercih etti. Tabii Moğolları memnun edecek pahada vergilerle.⁷⁴

Meraga kentini ele geçirmek için kuşattıklarında bilinen uygulamalarından birini yürürlüğe koyarak yine Müslüman esirleri öne sürmüşlerdi. Esirler savaşmak istemeyip geri döndüklerinde Moğol kılıçlarına yem oluyorlardı. Dolayısıyla istemeyerek de olsa dindaşlarına ve soydaşlarına karşı savaşmak mecburiyetindeydiler. Moğollar savaşı arka saflardan güven içinde yönetiyorlardı. Şehri zapt ettikten ve yağmalama işlemini tamamladıktan sonra halkı gizlenmiş olan hemşerileri çıksın diye "Moğollar gitti, çıkabilirsiniz." şeklinde bağırıma zorlayarak geride saklanmış bir tek kimsenin kalmamasını garantilemeye çalıştılar. Çünkü çağrıya aldanıp gizlendiği yerden çıkana derhal öldürüyorlardı.⁷⁵

Hârizm askerlerinin sergilediği öğrenilmiş çaresizlik örneklerine Cengiz istilâsından yıllarca sonra bile rastlanmaktaydı. Meselâ Ahlat bölgesi sü-başısı Sinaneddin Kaymaz, büyük Harizm beylerinden Kayır-han'ın askerleriyle Tatvan'da konakladığını, vilayet halkının Hârizmlilerden zarar gördüğünü ve ticaret kervanlarının yollarını kestiğini öğrendi ve durumu sultana bildirdi. Alâeddin Keykubâd, Kaymaz'a onları ikna ederek devlet hizmetine alması emrini verdi. Görüşmeler sonunda Harizm beyleri Selçuklu hizmetine girdiler. Alaeddin Keykubad bu emirlere Erzincan, Amasya, Larende ve Niğde'yi ikta olarak verdi.

⁷¹ İbnü'l-Esîr, X, 405.

⁷² Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1993, s. 242-243.

⁷³ İbnü'l-Esîr, X, 408.

⁷⁴ a.mlf., X, 409.

⁷⁵ a.mlf., X, 411-412.

İlk olarak onların Erzurum havalisine yerleştirilmeleri düşünülmüştü. Fakat Moğolları tahrikten kaçınıldığı ve onlar karşısında artık maneviyatları tamamıyla çökmüş olduğu için Hârizmlileri memleketin iç bölgelerine almak daha münasip görüldü. Nitekim Hârizmlilerin arkasından Selçuklular Erzurum'a doğru hareket ederken bu hanlara karşı bir Moğol akınının yapıldığı duyuldu. Bununla beraber gönderilen keşif kolu Moğollardan bir eser göremedi. Fakat Tuğtap'ta bir duvar yangından çıkan ve kendilerine yaklaşan Kayır-han'ın kayınvalidesi ile karşılaştılar. Hatun, Tuğtap ovasında uyurken 700 Moğol süvarisinin bir akın yaptığını, Hârizm askerlerinin derhal dağlara ve derelere kaçtıklarını, kendisinin yakalandığını fakat geceleyin bir fırsat bulup bu duvar yangınında gizlendiğini, Hârizmli askerlerden haberi olmadığını bildirdi. Selçuklu veziri 4000 Hârizmlinin 700 Tatardan kaçmasının büyük bir utanç olduğunu söyledi. Hatun "Moğol korkusu Hârizm askerlerinde öyle bir etti ki bir Tatar külâhı binlercesi arasına atılsa hepsi dağılır." cevabını verdi. Selçuklu veziri bu cevap karşısında çok hiddetlendi ve yeni bir taarruz karşısında Erzurum'dan yardım göndermenin zorluğu sebebi ile askerleri Ahlat'ta bıraktı. Böylece Ahlatşahlar ülkesinde hayat başladı.⁷⁶

3.2.2. Halk Kesiminde

İbnü'l-Esîr'in kayıtlarında rastlanabilecek en ilginç öğrenilmiş çaresizlik örneklerinden birisi şudur. Bir Moğol kadını bir eve girip orada kim var kim yoksa öldürmeye başlamıştır. Tarihçinin anlatımından birbiri ardınca öldürülürken evdekilerin ona hiç direnmedikleri anlaşılıyor. Çünkü bu Moğolu erkek zannediyorlarmış. Silahını elinden bırakınca kadın olduğunu anlayıvermişler. Bunun üzerine esir alınanlardan birisi nihayet kendinde katili öldürme cesareti bulabilmiş.⁷⁷

Bir başka ilginç öğrenilmiş çaresizlik örneği ise hemen bu haberin peşinde kayıtlıdır. Meragalı birisi anlatmıştır. Bir Moğol askeri yüz erkeğin bulunduğu bir mahalleye girmiş ve tamamını birbiri ardınca öldürünceye kadar katliamı sürdürmüş de içlerinden hiçbirisi direnç göstermemiş. İbnü'l-Esîr insanların zillete duçar olduğundan yakınır ve kendilerini az çok savunmuşlarına bir anlam veremez. Allah'a sığınmaktan başka çaresi kalmamıştır. Sözlerini bir dua cümlesiyle tamamlar.⁷⁸

SÜİFD / 29

32

Aynı olay, Beylakan'ın istilâsı esnasında da yaşanmıştır (Ramazan 618/Ekim-Kasım 1221). Kalabalık bir grubun bulunduğu mahalleye giren bir Mo-

⁷⁶ İbn Bîbî Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadî, 670/1272, *el-Evâmirü'l-'ald'iyye fi'l-umûri'l-'ald'iyye* (*Selçuknâme*), çev.. Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996, s. 429-433.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, X, 412.

⁷⁸ a.mlf., a.y.

ğol, tamamını birbiri ardınca öldürmüş ama içlerinden hiçbirisi elini kaldırmamıştır.⁷⁹

Söz konusu durum sadece Türklere ve Müslümanlara özgü değildir. Moğollar Gürcistan'ı da defalarca yağmalayıp tahrip etmiş, halkını katliama tabi tutmuştur. Nihayetinde Gürcüler arasında Moğollara karşı büyük bir korku meydana gelmiştir. Bir başka ifadeyle artık onlar da çaresizliği öğrenmişlerdir. Nitekim İbnü'l-Esîr, kaynağını bir Gürcü büyüğüne dayandırarak bizzat dinlediğini anlatır. Bir haberci gelip de Moğolların yenildiğini ve esir edildiğini bildirirse sakın inanmayın. Fakat öldürüldüklerini söylerse inanabilirsiniz.⁸⁰ Çünkü Moğollar asla savaştan kaçmaz ve katiyen esir düşmezler. İbnü'l-Esîr'in konuştuğu bu Gürcü büyüğü sözlerinin sonunu tecrübe ettiği bir olayla bağlamıştır. Bunlar Moğollardan bir esir almışlar, esir ilk fırsatta kendisini atından attığı gibi başını taşlara vura vura intihar etmiş. Esirliğe razı olmamış.⁸¹

Erciş'e girdiklerinde (628/1230) yaptıkları katliam sırasında da yukarıda anlatılanlara tamamen benzer öğrenilmiş çaresizlik örnekleri yaşanmıştır.⁸² Bir Moğol bir köye veya mahalleye giriyor orada bulunan çok sayıdaki insanı peş peşe öldürüyor ama hiç kimse direnç göstermiyordu. Hattâ ünlü tarihçinin bizzat dinlediğine göre bir Moğol, esir aldığı bir Ercişliye öldürecek alete sahip olmadığı için *"Başını yere koy ve sakın kımıldama!"* deyip ayrılmış, bir kılıçla dönüp başını vurmuştur. Kurbanı ise katilinin komutuna canı pahasına uymuştur. İbnü'l-Esîr, bir başka olayı da bizzat yaşayanın ağzından nakleder. Olayın kahramanı 17 kişiyle yolda gitmekte iken bir Moğol süvarisi önlerine çıkıp bunlardan birbirlerini bağlamalarını ister. Arkadaşları emri yerine getirmeye başlarlar. Bunun üzerine adam, Moğol'un tek bir kişi olduğunu hatırlatıp onu öldürerek kaçmayı önerir. Diğerleri korktuklarını belirtirler. Bu kez Moğol'un kendilerini anında öldürmek niyetinde olduğunu, ölümü beklemektense saldırıya geçip düşmanı yok etmenin daha doğru olacağını söyler. Fakat hiç kimse buna cesaret edemez. Adam bıçağını çekip Moğol'u öldürür. Hep birlikte kaçıp kurtulurlar. İbnü'l-Esîr ekler: *"Daha bunun gibi nice hadiseler olmuştur."*⁸³

⁷⁹ a.mlf., X, 415.

⁸⁰ Aynı kanaatin Müslümanlar tarafından da adeta bir darb-ı mesel gibi söylendiğine dair bk. İbnü'l-Esîr, X, 420.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, X, 416.

⁸² Osman Turan bu tip olayları anlamakta hayli güçlük çektiğini şu sözlerle ortaya koymaktadır: "Moğol korkusu halk üzerinde öyle bir dehşet yarattı, ki bu hususta kaynaklar hayret verici, hatta bazen gülünç hikayeler anlatırlar." Bk. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1999, s. 374.

⁸³ İbnü'l-Esîr, X, 494.

3.3. Öğrenilmiş Çaresizliğe Sürükleyen Moğol Uygulamaları

Moğollar savaştıkları halkı öğrenilmiş çaresizliğe sürüklerken⁸⁴, bir başka deyişle onların gözünü korkuturken çeşitli enstrümanları kullanmaktan çekinmiyorlardı. Adeta hedefe giden yolda her şeyi meşru gören bir anlayışla hareket etmekteydiler. Medeni insanların yapamayacağı türden eylemler onları istilaya uğrayan ahali nezdinde efsanevi varlıklara dönüştürüyordu denilebilir. Benzer eylemlerden birisini Şirvan'da gerçekleştirmişlerdir. Surları aşmayı başaramayan Moğollar bir rivayete göre deve, sığır, davar vb. ne buldularsa, ayrıca gerek kendilerinden gerekse başkalarından ölenlerin cesetleri dâhil bütün bunları üst üste yığarak burçlara tırmanmışlardır. Çürüyüp kokan cifeler savunmacıların da kuşatmacıların da işini hayli güçleştirmesine rağmen asıl direnenler Moğollar olunca zaferi kazanmışlardır.⁸⁵

Benzer kuralsızlıklardan birisini de Merv'de gerçekleştirmişlerdir. Uzun zaman direnen şehri ele geçirmek için şöyle bir kurnazlığı başvurmuşlardır.⁸⁶ Kentin emirine teslim olursa kendisine, askerlerine ve halka dokunmayacaklarına, hattâ onu Merv Emirliğinde bırakacaklarına dair haber göndermişlerdir. Zavallı emir, teklifi kabul etmek gafletinde bulunmuştu. Moğol komutan Emire bir hilat giydirmiş, sahte bir saygı gösterisinde bulunmuştu. Sonra askerlerinden işlerine yarayacakları seçmek, hattâ ikta vermek istediği fikrini öne sürdü. Gelenleri Emirleriyle birlikte hemen oracıkta tutuklatıp bağlattı. Bunlardan aldığı bilgilerle Merv'in tacirlerinin, reislerinin ve zenginlerinin bir listesini yaptırdı. Yine bunlardan aldığı bilgilerle sanatkârlarla zanaat erbabının isimlerinden oluşan bir liste daha yaptı. Ardından ahaliyi şehir dışına çıkarttırdı. Altın bir kürsüye oturup tutuklanan askerlerin huzuruna getirilmesini emretti. Tamamının boynu vuruldu. Halk olan biteni gözyaşları içinde seyretmişti. Daha sonra erkekleri, kadınları ve çocukları ayırdılar. Bağırış çığırış, ağlama sesleri yükseliyordu. Ellerindeki listeye göre zenginelere sakladıkları malları ortaya çıkarmaları için işkence yapmaya başladılar. Çoğu dayaktan öldü. Kenti yaktılar. Sultan Sencer'in mezarını hazine bulmak umuduyla deştiler, türbesini ateşe verdiler. Dördüncü günde ise bütün şehir halkını katlettiler.⁸⁷

SÜİFD / 29

34

Moğollara Merv'de öldürdükleri kimselerden çoğunun kurtulduğu⁸⁸ söylendiğinden Nişabur'u istilâ ettiklerinde işi garantiye almak için öldürdükleri kimselerin başlarını gövdelerinden ayırmışlardır.⁸⁹

⁸⁴ Yukanda Öğrenilmiş Çaresizlik Süreci başlığı altında ele alınan hususlar iyi incelendiğinde Moğol enstrümanlarının bir kısmının metin içine serpiştirilmiş olduğu ayrıca görülecektir.

⁸⁵ İbnü'l-Esr, X, 416.

⁸⁶ a.m.f., X, 420.

⁸⁷ a.m.f., X, 420.

⁸⁸ Herhalde Moğollar aceleden insanları tam öldürmemişler, bazıları sadece yaralamış olmalıdır ki bu yaralılar hayatta kalmayı başarmışlardır.

Yıllar sonra 628/1230'da Siirt'i istilâ ettiklerinde de eman verdikleri halkı teslim aldıktan sonra katletmişlerdi.⁹⁰

3.4. Öğrenilmiş Çaresizliğe Direnenler

Henüz çaresizliği öğrenmemiş olanlar da vardır. Hemedanlılar, ilk Moğol istilâsından yüksek miktarda vergi ödemek üzere anlaşarak kurtulmuşlardı.⁹¹ Sonunda vergiyi ödeyemeyecek kadar mali zafiyete uğradılar. Bunun üzerine direnmeye ve savaşmaya karar verdiler. Moğol şahnesini öldürdüler. Haberi alan Moğollar şehri kuşattılar. Şehir halkı yiyecek kıtlığına rağmen bir fakihin önderliğinde destansı bir direniş sergiledi. Fakihin aldığı yaralar sebebiyle ata binemeyecek hale gelmesi üzerine aralarında yaptıkları istişarede ölene kadar savaşmak yargısına vardılar. Gerçekten de Moğollara ağır kayıplar verdirerek savaşan şehir halkı, düşman kente girdikten sonra da çarpışmaya devam etti. Dar alanda silah kullanmak mümkün olmadığı için bıçaklarına sarılmışlardı. Ne yazık ki bu şanlı direniş, kentin Moğollarca ateşe verilmesiyle ve halkın son ferdine kadar katledilmesiyle sonuçlandı.⁹²

Bunca haberden sonra Moğollara karşı öğrenilmiş çaresizlik nedir bilmeyen bir cengâverin istilânın başladığı andan itibaren var olduğunu söylemek herhalde sürpriz olacaktır. Bu isim Sultan Muhammed'in oğlu, Hârizm tahtının varisi Celâleddîn Hârizmşâh'tan başkası değildir. Moğolları defalarca yenme başarısını göstermiş⁹³ bu kahraman, Cengiz Han'a istediği yerde kapışmak üzere meydan okumuştur. Büyük komutanlar arasında ganimet paylaşımı ve savaşın kimin sayesinde kazanıldığı gibi sudan sebeplerle ordusu dağılan Celâleddîn Hârizmşâh, bütün çabasına rağmen ayrılığı önleyememiştir.⁹⁴

Bu esnada Cengiz, Sultan Celâleddîn'le kozunu paylaşmak üzere güneye ilerliyordu. Ordusu dağılmış ve gücü bölünmüş Celâleddîn yeni bir ordu kurmak, gücünü tazeleyip takviye etmek için Hindistan'a yöneldi. Fakat Sind Nehri'ni karşıya geçmeden Cengiz ve ordusu yetiştii. İstemediği halde umutsuz bir savaşa tutuşan Hârizmşâh için yenilgi neredeyse kaçınılmazdı. Çetin bir savaş oldu. İbnü'l-Esîr, büyük savaşların bu savaşın yanında adeta bir savaş oyunu gibi kalaca-

→

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, X, 421.

⁹⁰ a.mlf., X, 492.

⁹¹ a.mlf., X, 409.

⁹² a.mlf., X, 413-414.

⁹³ Meselâ bir keresinde Gazne'de, bir başka seferinde Kabil'de. Bk. İbnü'l-Esîr, X, 422, 423. Daha başka zaferler için ayrıca bk. İbnü'l-Esîr, X, 473, 477.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, X, 423.

ğına söyler. Çarpışmadan kesin galibiyetle çıkan Cengiz, hasmı Celâleddin'i nehre atlayarak kaçtığı için ele geçiremedi.⁹⁵

4. Sonuç ve Değerlendirme

İstilâya uğrayan diyarlarda yöneticiler ve halk ilk etapta Moğol istilâsını durdurmak için büyük uğraş vermiştir. Fakat Moğolların bilinen bütün savaş kural- larını alt üst eden uygulamaları, sonunda yöneticileri ve halkı yıldırıştır. “Öğre- nilmiş çaresizlik” olarak tanımlanan psikolojik hal, bireyleri ve kitleleri bürümüştür. İstilâ sırasındaki Moğol davranışları karşısında sadece Türkler ve Müslümanlar değil, diğer milletlere ve dinlere mensup olanlar da affalamışlardır. İşgal ve istilaya uğrayanlar, öğrenilmiş çaresizliği içselleştirmiş ve kendilerini olaylar karşısında “kurban” olarak algılamaya başlamışlardır. Böylece yaşamlarının sorumluluğunu başkalarına bırakmışlardır. Çaresiz kaldıklarını düşünmek ve kurban rolünü oyna- mak bağımlılığa, bağımlılık da eylemsizliğe yol açmıştır. Mevcut durumlarını ve bundan kaynaklanan rahatsızlıklarını çözmek için harekete geçmeden, güçlerini yadsıyarak, başlarına gelenler için sadece başkalarını suçlama eğilimine girmişler- dir. Değiştiremedikleri, kontrol edemedikleri ve kendilerini sıkıntıya sokan pek çok şeye karşın kontrol edebilecekleri tek şeyin öz duyguları ve düşünceleri olduğu gerçeğini kabul edemediklerinden “sorumluluk alma bilinci” oluşturama- mışlardır. Elbette sorumluluğu kabul etmeyen, çektiği sıkıntılar için başkalarını suçlamaya devam eden bireyler için hayat -şayet yaşayabilmişse- sadece suçlama- lardan ve savunmalardan ibaret kalacaktır. Öyle de olmuştur. Kendilerini deği- ştirmeyi, yeni seçimler yapmayı, değerler sistemini tazelemeyi başarabilenler, mut- suzluklarına sebep olan kişilerden, olaylardan ve mekânlardan uzaklaşarlarsa kendilerini öğrenilmiş çaresizlikten koruyabilmişlerdir. İnsanların belki de en güçlü duygusu hayatta kalmak duygusudur. Moğol istilâsı esnasında insanların bu duygu- larını bile harekete geçirmedikleri sıklıkla görülmüştür. Hâlbuki sorunların aşılma- sında gerekli olan davranışlar, bireylerin sahip olduğu bilgi ve beceri birikimlerini kullanmayı zorunlu kılmaktadır. Ne var ki, yapılan gözlem ve çalışmalardan anlaşı- lan, tüm bireylerin potansiyel birikimlerini sorunları çözmede kullanmadıkları, bazen kaçınma ve geri çekilme eğiliminde olduklarıdır. Bir başka deyişle insan, olayları veya sorunları kontrol altına alıp değiştirebileceği potansiyele sahip olsa bile bu davranışları bazen gerçekleştirilmemekte ve geri çekilmektedir. Organiz- manın davranışlarıyla olumsuz bir sonucu kontrol edemeyeceğini öğrenmesinden sonra, yine davranışlarıyla olumsuz sonucu ortadan kaldırdığı durumlarda bile gereken çabayı gösterememesi olarak tanımlanan “Öğrenilmiş Çaresizlik”

⁹⁵ Ebü'l-Ferec, II, 515; Nesevî, 83-84. Nesevî, yenilen Hârizm askerlerinin boğulacaklarını bile bile Sind Nehri'ne atladıklarını, en son nehir kenarına gelindiğinde annesi ile hanımlarının “Allah aşkına bizi öldür de esir verme!” diye gözyaşı döktüklerini, bunun üzerine Celâleddin'in askerlerine onları nehre atmalarını emretmesiyle gözünün önünde boğuluşlarını hazin bir şekilde anlatır.

halinde canlı, belirli şartlardan etkilenerek içerisinde bulunduğu koşulları kabullenip, bu doğrultuda hareket etmekte, güçsüz ve muktedir olmadığını düşündüğü bu durumdan çıkmak için çaba göstermekten vazgeçmektedir. Kısacası Moğollarla karşılaşan insanlar yaşayabilecekleri ve daha başka hayati amaçlarına ulaşabilecekleri halde, bunlar için gereken davranışları gösterememişlerdir.

Kaynakça

Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî, 681/1282, *Târîh-i Cihângüşây*, çev. Mürsel Öztürk, I-III, Ankara 1988.

Ayhan Aydın, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, İstanbul 2000.

C. N Cofer, M. H. Appley, *Matisation Theory and Research*, New York 1964.

D. S. Hiroto, "Locus of Control and Learned Helplessness", *Journal of Experimental Psychology*, c. 102, sy. 2 (February 1974), s. 187-193.

D. S. Hiroto, M. E. P. Seligman, "Generality Learned Helplessness in Man", *Journal of Personality and Social Psychology*, c. XXXI (1975), s. 311-327.

Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul 1998.

Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî, 771/1370, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed Tanâhî, Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, I-X, y.y. (Kahire?) 1383/1964.

Ebû Ömer Minhâcüddîn Osman b. Muhammed Cûzcânî, 662/1264, *Tabakât-ı Nâsırî*, nşr. Abdülhay Habîbî, Tahran 1984.

Ebü'l-Ferec Gregory (Bar Habreus), 684/1286, *Abu'l-Farac Târîhi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.

Ebü'l-Gâzi Bahadır Han b. Arab Muhammed (1064/1663), (*Şecere-i Terâkime*) *Türklerin Soy Kütüğü*, nşr. Muharrem ERGİN, İstanbul ts.

H. Ahmet Özdemir, *Moğol İstilâsı*, İstanbul 2005.

İ. Alev Ank, *Öğrenme Psikolojisine Giriş*, İstanbul 1995.

İ. Ethem Başaran, *Eğitim Psikolojisi*, Ankara 1994.

Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Abdullah İbn Battûta, 770/1368, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, nşr. A. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2000.

İbn Bîbî Muhammed b. Ali el-Caferi er-Rugadî, 670/1272, *el-Evâmîrül-'aldâ'iyye fi'l-umûri'l-'aldâ'iyye (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk, I-II, Ankara 1996.

İzzeddin Ebü'l-Hasan b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, 630/1232, *el-Kâmil fi't-târîh*, nşr. Muhammed Yusuf ed-Dukâk, I-XI, Beyrut 1424/2003.

John A. Kaufhold, H. Stewart, *The Psychology of Learning and the Art of Teaching*, Nebraska 2002.

Lester D., "An Inventory to Measure Hopelessness, Helplessness and Haplessness", *Psychological Reports*, c. LXXXIX, sy. 3 (2001), s. 495-498.

Martin E Seligman, Steven F. Maier, "Failure to Escape Traumatic Shock", *Journal of Experimental Psychology*, c. LXXIV, sy. 1 (Mayıs 1967), s. 1-9, Washington 1967.
Web adresi: <http://www.docstoc.com/docs/11458048/Journal-of-Experimental-Psychology> (25.12.2010).

Moriedga D'Ohsson, *Târîh-i Moğol*, çev. Mustafa Rahmi [BALABAN], İstanbul 1340-1342/1920-1923.

Nuray Senemoğlu, *Gelişim Öğrenme ve Öğrenim*, Ankara 2005.

O. H. Mowrer, *Learning Theory and Behavior*, New York 1960.

Ö. Hakan Ersever, "Öğrenilmiş Çaresizlik", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, c. XXVI, sy. 2, s. 621-632, Ankara 1993.

Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1999.

P. Richter Curt, "On the Phenomenon of Sudden Death in Animals and Man", *Psychosom, Medicine*, c. XIX, sy. 3; s. 191-198, US 1957.

Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur*, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul 1993.

Reşîdüddîn b. Fazlullah el-Vezîr b. İmâdüddeve Ebü'l-Hayr Muvaffikuddeve et-Tabîb, 718/1318, *Câmi'u't-tevârîh*, I-II, nşr. Behmen Kerîmî, ys. ts.

Sevda Bulduk, "Öğrenilmiş Çaresizliğin Genelleme Sorunu: Görev Etkisi", *Türk Psikoloji Dergisi*, c. XVII, sy. 50, s. 77-88, Ankara 2002.

Sevginar VATAN, İhsan DAĞ, "Problem Çözme, Umutsuzluk, Çaresizlik ve Talihsizlik MMPI-2 ile Ölçülen Psikopatolojinin Yordayıcıları Olabilir mi?", *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, c. X (2009), s. 187-197, Ankara 2009.

Sibel Ayşen Arkonaç, *Psikoloji Zihin Süreçleri Bilimi*, İstanbul 1998.

Stewart Hulse, Howard Egerth, James Deese, *The Psychology of Learning*, US 1980.

Şengül Bahadır, *Çaresizlik Eğitiminde Kullanılan Materyalin Sonraki Göreve Benzerliği Ve Algılanan Önemin Çaresizlik Üzerindeki Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Psikoloji (Sosyal Psikoloji) Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1995.

Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, 662/1264, *Sîratü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, nşr. O. Houdas, Paris 1891.

T. Morgan Clifford, *Psikolojiye Giriş*, çev. Hüsnü Arıcı v.dğr., Ankara 1991.

Vasiliy Vladimiroviç Barthold, 1349/1930, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, nşr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.

MOĞOL İSTİLÂSINDAN BAZI ÖĞRENİLMİŞ ÇARESİZLİK ÖRNEKLERİ

Doç.Dr. H. Ahmet ÖZDEMİR*

ÖZET

Öğrenilmiş çaresizlik modeli, kontrol edilemeyen olaylara maruz kalma sonucunda, tepkilerin sonuç üzerinde bir etki sağlamayacağını öğrenileceğini ve bu öğrenmenin kontrolü mümkün koşullara genelleneceğini öngörmektedir. Bu model aynı zamanda, kontrolsüzlük deneyimi neticesinde gelişen kontrol yetersizliği algısının hayatın diğer alanlarına genellenerek depresyona yol açtığını iddia eder. Tarihi kaynaklarda Moğol istilâsı sırasında yaşanan bir çok öğrenilmiş çaresizlik örneği bulunmaktadır. Meselâ, Hârizmşâh Muhammed ve daha başka yöneticiler Moğollarla savaşmamışlar, olaylara seyirci kalmışlardır. Halk ise canını kurtarmaya bile teşebbüs etmemiş, çoğu zaman tam bir çaresizlik ve teslimiyet içinde ölüme gitmiştir. Bazen bir semt veya köy halkı bir tek Moğol tarafından öldürülmüş fakat hiç direnç gösterilmemiştir. Moğolların insanları çaresizliğe sürükleyen uygulamaları sonucunda hayli ilginç ve uç hadiseler yaşanmıştır.

SOME EXAMPLES OF LEARNED HELPLESSNESS DURING THE MONGOL INVASION

Learned helplessness, as a technical term in animal psychology and related human psychology, means a condition of a human being or an animal in which it has learned to behave helplessly, even when the opportunity is restored for it to help itself by avoiding an unpleasant or harmful or even fatal circumstance to which it has been subjected. In the historical resources, there is a lot of the example of the learned helplessness, lived during the Mongol invasion between Muslims and Turks and Non-muslims and Non-Turks. This study focuses on important events such as them. For instance, Muhammad Hwarezmshah and other managers had avoided to fight Mongols. They had watched just events. People had abandoned himself to death helplessly. However, sometimes a Mongolian soldier –sometimes even a Mongolian woman- killed all of the people in a neighborhood or a village. Indeed, all of which we think is very interesting examples of learned helplessness.

Keywords: Learned helplessness, Mongols, Harizmshahs, The Mongol Invasion, Chinggis Khan.

بعض الامثلة من العجز المكتسب في الغزو المغولي

العجز المكتسب من المصطلحات المعروفة في علم النفس. مصطلح "العجز المكتسب" أو Learned Helplessness، وهو يطلق على إحدى النظريات المستخدمة في شرح أسباب الاكتئاب. توصل إلى هذه النظرية عام 1965 الباحث الأميركي مارتن سيليجمان ورفاقه، أثناء دراسات كثرروا فيها تجارب بافلوف . اذا بحثنا بحثا دقيقا فيما جرى بين المسلمين والمغول الجبابرة أثناء غزوهم العدواني ضد الأراضي الإسلامية والتركية نرى بعض الأمثلة من العجز المكتسب. مثلا، إن السلطان محمد، حاكم خوارزمشاهيين والمسؤولين الآخرين آنذاك، لم يستطيعوا أن يتجاسروا على القيام بمحاربة أعدائهم والوقوف أمام هجماتهم. بل لم يحاول الناس حتى أصغر محاولة أو أقل جهد لانقاذ حياتهم، وفي الغالب استسلموا استسلاما كاملا لليأس والموت. ولدرجة أن جنديا مغوليا (أو جنديا مغولية) كان يقتل أهل حي أو قرية دون أية مقاومة. وإن المقال قد تركز على هذه القضايا والقضاء الضوء عليها، وحاول توضيحها .